

ПОЛІТИЗАЦІЯ РОСІЙСЬКОГО ЕТНІЧНОГО ФАКТОРУ В УКРАЇНІ У 1917 р.

Український народ – один із багатьох слов'янських народів, які пережили в XIX – на початку XX ст. національне відродження. Однак, на жаль, на той час цей процес не завершився створенням незалежної держави. Україна, розділена між Австро-Угорською та Російською імперіями, перебувала під владою обох цих держав. У складі Російської імперії перебувало 90% усієї української території і 85% усіх українців. Українці, які проживали у межах Російської держави, постійно перебували під тиском царату, що планомірно проводив політику русифікації. Саме русифікація була домінантою державної політики щодо України другої половини XIX – початку XX ст.

Можна виокремити кілька складових цієї політики щодо України. Насамперед економічний аспект, коли створення та реорганізація в Україні промислових підприємств, проведення індустріалізації проходило з метою модернізації російської економіки, при цьому не враховувалися внутрішні потреби України. Тут не створювалися замкнуті цикли виробництва, широко використовувалися російські робітники, створювалася сировинна залежність. Варто виокремити соціальний аспект русифікації. Представники титульної нації виступали так би мовити у ролі „покровителів”, які зі своєї ласки надають певні права „молодшим братам”. Отже, у соціальному статусі російські панівні верстви автоматично ставали вищими за українські, що породжувало відповідні оцінки та самооцінки. Слід виділити культурний аспект русифікації. Наступ російської мови був настільки сильним, що його негативні наслідки відчуваються й досі. Зневажливе ставлення до української культури і спроби повного відкидання її досягнень разом із запереченням самого факту існування та розвитку української нації – загальновідомі факти другої половини XIX – початку XX століття. Створення міфу „вищості” російської мови, яка домінувала у містах, завдало дошкільного удару національним інтересам українців.

Як опору в проведенні великодержавницької політики на окраїнах царизм розглядав насамперед росіян. В кінці XIX ст. у зв'язку з промисловим бумом росіяни стали масово переселятися в Україну, особливо в промислові й торгові центри Півдня. Чисельність росіян збільшувалася й за рахунок добровільної русифікації, насамперед українського дворянства. На кінець 1897 р. росіяни склали 11,7% населення краю.

Переконані в тому, що Україна за суттю своєю - російська земля, а українська культура - „неповноцінна”, не бажали оволодівати українською мовою й не виявляли зацікавленості українськими звичаями й традиціями і поваги до них. Вони домагалися русифікації всіх сторін українського життя й досягли своєї мети, принаймні у містах.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. більшість росіян проживали в містах Півдня та Слобожанщини. Особливо зросла їх чисельність у зв'язку з розвитком промисловості і транспорту, спорудженням металургійних підприємств, вугільних шахт, залізниць тощо. Царизм цілеспрямовано підтримував і захищав інтереси росіян, надавав їм різноманітні привілеї, особливо дворянам, поміщикам, військовим і чиновникам, розглядаючи їх як свою опору в проведенні русифікації та асиміляції українців і представників інших етносів. Оскільки росіяни становили більшість в Російській імперії, де-факто вони були титульною нацією, їх національні, культурні, освітні, соціальні потреби задовольнялись у першу чергу, незалежно від того де вони проживали.

Після Лютневої революції і початку фактичного розпаду Російської імперії виникла принципово нова етнополітична ситуація. Революційні процеси творення нових держав, у яких найбільшими етнічними групами стали представники титульних націй, перетворили росіян, в тому числі і в Україні, в національну меншину. Щодо України, то суть її полягала не тільки у зміні статусних характеристик найбільших етнічних груп України – українців та росіян – а і характером політичної боротьби, що розгорнулась на початку 1917 р. Така зміна соціального статусу була болюче сприйнята росіянами. І, хоч на той час в юридичному, політичному і навіть в деякій мірі культурному дискурсах поняття „меншина” вживалось виключно в кількісному, а не в якісному значенні, така ситуація викликала спротив як в середовищі росіян України, так і з боку російських і проросійських політичних сил.

Зміна статусу росіян України, викликана реалізацією Центральною Радою політичної програми вирішення національного питання в країні, об'єктивно стала причиною політизації російської етнічності 1917 року.

Цей факт, а також те, що значна частина населення – як українців, так і представників інших етнічних груп – була в значній мірі зрусифікованою, став причиною досить активної експлуатації „російської карти” в тогочасному політичному житті України.

Що ж стосується росіян як представників національної меншини – то особливість полягала в тому, що вести мову про якусь „великоруську” народність, яка б проживала на Україні окремими колоніями неможливо. Росіяни не проживали в Україні компактно, скажімо як німці, євреї, греки. Скоріше тут слід мати на увазі населення міст, яке переважно складалося із зрусифікованих українців і більшого проценту росіян. Населення міст насамперед зростало за рахунок міграції росіян. Якщо вихідці з Росії становили у 1874 р. лише 11% населення Києва, то через 23 роки цей показник піднявся до 54, 3%¹.

В Україні у великих містах, за винятком Полтави і Чернігова, відсоток українців не був переважаючим. Так, скажімо, у 1917 р. в Києві з 467.400 душ населення українці становили 76.600 чоловік, євреї – 87.200, всі інші національностей – 72.200, а росіяни – 231.400 чоловік².

Така тенденція спостерігалася в Одесі, Харкові, Катеринославі, містах Донбасу та інших промислових центрах. Наприклад: Харків - 25,92% українців, 63,17% росіян; Катеринослав – 15,76% українців, 41,78% росіян; Херсон – 19,62% українців, 41,21% росіян; Одеса – 9,39% українців, 49,09% росіян; Миколаїв – 8,46% українців, 66,33% росіян; Луганськ – 19,12% українців, 68,16%-росіян.³

Значна кількість мігрантів із російських губерній звикла розглядати українські землі як власну територію. Тому переселення російських робітників і селян в Україну часто розглядалося не тільки як колонізація, а й як повернення до рідної землі. Це опосередковано підтверджувалося й стилем складання документів російськими урядовцями про стан справ в Україні: у значній їх частині українці („малороси”) не виділяються як самостійна етнічна група. Автори багатьох документів розрізняють настрої і прагнення лише росіян, поляків та євреїв.

Приплив великої кількості російських робітників в Україну суттєво змінив ситуацію у великих промислових центрах, де російська мова поступово перетворювалася на основну мову спілкування. У сільській місцевості вплив переселенців як зняряддя русифікації був менш помітним. Державна підтримка забезпечувала порівняно високі темпи колонізації росіянами українських земель.

Тому, спробуємо з'ясувати, які вимоги були основою політичної програми проросійських сил і яких організаційних форм набували ці сили.

Зважаючи на те, що росіяни в Україні не проживали компактно – їх політична активність і організованість виявилися діаметрально протилежними між собою, а також суттєво відрізнялися від політичних поглядів і уподобань інших етнічних груп в країні. Причина тут, очевидно, полягає в багатовіковому культивуванні ідеї про росіян як про державну, основну націю. Проживаючи в Україні, вони сприймали себе національною більшістю, а свої політичні уподобання задовольняли в загальноросійських партіях, переважно кадетського спрямування.

Російські політичні партії працювали на Україні, безперечно, за директивами з Петрограду. Це були філії загальноросійських політичних партій та організацій, проводили свою діяльність на підставі єдиної програми і тактики.

З іншого ж боку, за росіян вважала себе значна частина українців, які були членами різних російських політичних партій та громадських організацій. Певна частина їх представників як членів загальноросійських політичних партій та організацій була представлена в Центральній Раді. „Це були елементи, які зжилися з російською культурою,- писав Д. Дорошенко,- виховувалися в ній, дорожили нею, були перейняті загальноросійським патріотизмом, поділяли загальноросійські ідейні стремління”⁴. Тому, цілком зрозуміло, що вони обережно, іноді упереджено і вороже ставилися до проблем національно-державного будівництва, проблем національних меншин.

Загальноросійські політичні партії та рухи початку ХХ ст. не стояли осторонь процесу русифікації. З поширенням в Росії на початку ХХ ст. соціал-революційних ідей, значна частина українства потрапляла під їх вплив і втрачала поступово зв'язок зі своїм етносом. Революційні ідеї стараннями талановитих і впливових російських письменників, журналістів, партійних лідерів проповідувались на сторінках численних російських журналів. В той же час українці не мали друкованих органів, які б могли відстояти їхні національні інтереси.

Порівняно з широкими політичними і соціальними гаслами, які розгортали російські революціонери, українські культурно-просвітні постулати здавалися

занадто скромними й вузькими й не могли імпонувати молоді, яка дедалі більше захоплювалася загальноросійськими ідеями. В очах українських молодих революціонерів українська мова і література ставали лише засобом для пропаганди революційних та соціалістичних ідей у великоруському трактуванні серед українського народу.

Особливістю політичної свідомості українців на початку ХХ ст. було панування групової свідомості. Кожна соціальна група, вважаючи свої інтереси найбільш важливими, скептично ставилася до інших соціальних груп. Це було насамперед характерним для робітників і селян, яких роз'єднували різні види господарської діяльності і причетність до засобів виробництва. Відсутність єдиної, вигідної для українства системи цінностей призводила до поширення в Україні великої кількості різноманітних політичних ідеологій, прихильників яких визначало не їх політичне становище, а економічне. Масова свідомість українства залишалася нестійкою до впливу зовнішніх чинників. Події за межами України часто розглядалися як більш важливі, ніж місцеві. Особливо це стосується ставлення до подій, пов'язаних з діяльністю царату, рішення якого природно вважалися більш важливими. Все це сприяло створенню комплексу „меншовартості” в частини українського населення, а русифікація та відсутність на її тлі об'єктивної інформації про події в Україні залишалися могутнім фактором формування політичної свідомості.

З цього приводу М. Грушевський вважав за необхідне „...гасити, нейтралізувати всяку обопільну ворожнечу й шукати для даного моменту виходу з усякої колізії можливо безболісно у стосунках з росіянами. ... Тут, як в політиці треба взагалі уміти чекати, не форсувати справ, котрі вимагають часу, щоб дозріти й розв'язатись самі собою” – наголошував він. Особливо це стосувалось мовної політики, яку треба було проводити. „З великим тактом, терпінням, не вносячи непотрібного роздражнення, не обгострюючи відносин гвалтовною українізацією, поступаючи розважливо й можливо м'яко в переведенню тих вимог, які дійсно ставляться принципом української державності, становищем української мови, як мови державної”⁵.

Певну конкуренцію українському рухові складали російські політичні організації (есери, меншовики, більшовики). Їх провідники розуміли вплив російського населення на розвиток української революції, тому всіляко прагнули до максимального порозуміння з ним.

Особливо велику увагу в цьому контексті російські і проросійські партії та організації приділяли містам. Адже останні були важливими осередками промислового та інтелектуального потенціалу. При чому, як зазначалось вище, більшість населення в них становили росіяни. Зрозуміло, їх питома вага у всіх сферах життя міст мала таку значимість, що ігнорувати нею було б помилкою.

В цьому сенсі, важливим інструментом в реалізації своєї національної політики та впливу на російське та російськомовне населення російські і проросійські партії та організації вбачали в діяльності органів міського самоврядування.

Оскільки міські представницькі органи – думи, обрані ще за часів царського режиму на куріальній основі, боронили інтереси верхівки міст, а решта прошарків міського населення не була представлена зовсім, загальна хвиля

демократизації вимагало їхньої реорганізації. Тому наприкінці березня – у квітні 1917 р. цензові думи стали поповнюватися депутатами від рад, виконкомів, громадських організацій, а також від окремих національних груп. Саме в такому вигляді проіснували думи до прийняття Тимчасовим урядом 15 квітня 1917 р. нового закону про вибори.

Закон був побудований на засадах прямого, рівного, таємного і загального голосування. Але основним принципом, що і визначав характер і результати виборів, став принцип пропорційності. Згідно з пропорційною системою передбачалося голосування не за окремих осіб, а за списки, складені партійними комітетами, без права вносити будь-які зміни щодо прізвищ кандидатів або хоча б їхнього порядку.

У передвиборчій кампанії 1917 р. серед російських і проросійських партій та організацій була широко поширена тактика блокування та пошуку союзників серед ідеологічно споріднених партій, оскільки від неї фактично залежав успіх чи поразка партій на майбутніх виборах. А внаслідок того, що складність соціально-економічних та національних відносин в Україні зумовила появу нових і активізацію вже існуючих на арені політичного життя крім українських, значної кількості російських і проросійських партій, організацій і громад*, комбінації передвиборчих блоків були найрізноманітнішими.

Так, російські більшовики в своїй переважній більшості йшли на вибори, не вступаючи в блоки з іншими партіями (в Одесі, Вінниці, Маріуполі, Олександрівську, Макіївці). В тих же містах, де не існувало самостійних організацій РСДРП(б), вони прагнули об'єднати навколо себе інтернаціоналістські елементи. Внаслідок подібної тактики харківські, катеринославські, київські більшовики змогли залучити до співпраці більшу частину місцевого російського населення.

Інтереси російськомовних мешканців українських міст відстоювали також російські соціал-революціонери і меншовики, з якими РСДРП(б) відмовилася укладати блоки.

Слід зазначити, що на початковому етапі Української національно-демократичної революції російські есери і меншовики були найбільш чисельними та впливовими серед загальноросійських політичних партій в Україні. Вони брали активну участь у створенні Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів і керували діяльністю багатьох з них, активно працювали в міських думах, земствах, громадських організаціях та на протязі усєї революції користувалися необмеженим впливом у профспілках. Тому вони були вагомою політичною силою, без урахування якої неможливо було досягти успіхів у революції. На цьому неодноразово наголошували лідери національно-визвольного руху М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Дорошенко, І. Мазепа⁶.

Зазвичай ці партії єдналися у передвиборчій кампанії з Бундом. І такий вибір політичних партнерів приносив бажані результати: у Слов'янську на Хар-

* Так, вже в другій половині 90-х років XIX ст. в Україні діяло кілька груп російських есерів. В Полтаві, Києві та Харкові вони провели три з'їзди і створили так звану „південну” партію есерів, яка згодом інтегрувалась до Російської партії соціалістів-революціонерів. Під час революції 1905-1907 рр. російські есери зібрали під свої знамена в Україні до 10 тис. членів.

ківщині есери, меншовики і бундівці вибороли 28 місць з 36, у Василькові на Київщині – 12 з 31, у Харкові блок російських есерів та об'єднаної єврейської робітничої партії провів 59 чоловік із 120⁷.

Російський пролетаріат та зрусифіковане населення українських міст були основними верствами, серед яких поширювали свою політику меншовики, хоча не можна заперечувати інтересу до РСДРП українців, а також того, що серед меншовиків було багато євреїв. Незважаючи на національність, провід РСДРП захищав перш за все державні інтереси Росії. В умовах Української національно-демократичної революції це мало для партії негативні наслідки – часто до неї ставилися вороже саме через національні причини.

У своїй практичній діяльності меншовики традиційно спиралися на найсвідоміший „середній” шар робітничого класу. Зміни у соціальному складі пролетаріату, внаслідок воєн та революцій, істотно звузили соціальну базу РСДРП в Україні. Робітники України зовсім інакше – не так, як розраховували меншовики – реагували на руйнівні зміни свого існування, що свідчило про непридатність „ортодоксальних” висновків меншовиків щодо соціальної бази партії. До того ж, меншовики втратили опору серед пролетаріату внаслідок суперечності між соціальною базою партії та її класовим складом – переважаючи більшість РСДРП складала дещо відокремлена від робітництва „соціалістична інтелігенція”, а також через те, що РСДРП все більше замикалася в собі, як виключно міська партія.

РСДРП в Україні навесні 1917 р. досягла блискучого успіху: ряди партії швидко зростали, меншовики мали значну перевагу в міських радах, профспілках, робітничих організаціях. Своєю довірою робітники України вперше й востаннє надали РСДРП унікальну можливість здійснити свою програму демократичного оновлення країни.

Щодо своєї національної програми в передвиборчій кампанії представники російської партії соціалістів-революціонерів, наприклад, вважали, що ніколи і ніде кордони націй і держав не збігаються. Тому вони виступали про надання культурно-національної автономії національним меншинам. Але при цьому зазначали, що є нації, які мають територію, і нації, які втратили її. А відтак, наголошували, право на національне самовизначення безумовно признавалось за першими і ставилось під сумнів для інших.

З цієї позиції російські есери провадили активну агітаційну роботу серед населення. Показовою щодо цього була Катеринославська губернія. Недарма на одному з засідань Центральної Ради зазначалось, що „там сильні російські соціалістичні організації, котрі ... користуючись у населення довір'ям як соціалісти псують роботу”⁸. Тут весною - влітку 1917 р. російські есери та кадекти провели широкомасштабну пропагандистську операцію серед інтелігенції і особливо серед селян.

Подібна ситуація була і в Одесі. Тут активно діяв обласний комітет Всеросійського селянського союзу на чолі з російськими есерами. Осередки комітету підтримували політику Тимчасового уряду.

Результати виборів, які відбулися в основному в липні-вересні, показали не тільки співвідношення політичних сил в містах України, а і значущість в політичній боротьбі російського фактору.

З іншого боку, маючи майже однакову соціальну програму, російські та українські партії кардинально розходилися у національному питанні. Для центрального проводу есерів та меншовиків його взагалі не існувало. Чисельність членів всеросійських партій, які в Україні опиралися насамперед на російське та зрусифіковане робітництво, набагато перевищувала кількісний склад відповідних українських. Українські соціал-демократи майже вдесятеро раз поступалися місцевим меншовикам, а російські есери тільки на Катеринославщині мали партійний загін чисельністю близько 100 тис.

У 67 містах України проголосувало 1 050 077 виборців, з них за український соціалістичний блок 58 279, або 5,5%; за УСДРП – 9 401, або 0,9%; за УПСР – 1 055, або 0,1%; УПСФ – 11 379, або 1,1%. Найбільше голосів отримали російські есери – 221 301 (21,1%); соціалістичний блок – 179 209 (17,1%); кадети – 83 289 (7,9%); більшовики – 62 229 (6%); меншовики – 56 167 (5,3%); монархісти – 31 301 (3%). По губернським містам українські партії мали такі результати: український соціалістичний блок – 37 574 (8,6%), УПСФ – 10 848 (2,5%), УСДРП – 4 828 (1,1%), УПСР – 756 (0,2%)⁹.

Таким чином, УПСР, УСДРП, УПСФ, виступаючи окремими списками набрали 7,6% голосів, російські соціалістичні партії (без більшовиків) – 43%, російські буржуазні партії близько 11%, більшовики – 6%¹⁰. Така розкладка вказувала на те, що вплив українських партій на міське населення був незначним, отже міста залишалися під впливом загальноросійських партій (переважно есерів і меншовиків та кадетів).

Члени конституційно-демократичної партії як прихильники „єдиної і неподільної Росії” болісно сприйняли національно-визвольні рухи, які розгорнулися в Росії після повалення царизму. Російські кадети, як правило, були проти ідеї автономії України.

Так, практично без будь-якої спроби порозуміння в конкретних обставинах здійснення жорсткого антиукраїнського курсу Тимчасового уряду, буквально „зависли в повітрі” ініціативи щодо врегулювання і вирішення цієї проблеми Центральної Ради, адресовані російським кадетам.

У відповідь – нові і нові кампанії цькування українського руху, відверто ворожа реакція на найпоміркованіші домагання, про що свідчить вихід кадетів з уряду у липневі дні 1917 р. офіційно через незгоду з позицією меншовицько-есерівської частини в уряді щодо українського питання.

Конституційно-демократична партія Росії виникла у жовтні 1905р. Кадети, до складу яких увійшли видатні діячі науки, освіти, юриспруденції, медицини, стали однією з найвпливовіших політичних сил країни. Партія ставила своїм завданням перетворення Росії у конституційну парламентарну монархію. Осередки кадетів виникли в багатьох великих містах України. Загальна кількість їх членів наближалась до 10 тис. Серед них були відомі своїми українськими симпатіями М. Василенко, А. Вязлов, Д. Багалій, І. Лучицький, В. Науменко, Ф. Штейнгель. В національному питанні кадети обрали класичну ліберальну позицію, яка не ставила питання про національну територію і не розглядала народ-націю юридичним суб'єктом. У програмі партії 1905 р. було записано: „Основной закон Российской империи должен гарантировать всем населяющим империю народностям помимо полной гражданской и политической рав-

ноправности всем гражданам право свободного культурного самоопределения, как-то: полную свободу употребления различных языков и наречий в публичной жизни, свободу основания и содержания учебных заведений и всякого рода собраний, союзов и учреждений, имеющих целью сохранение и развитие языка, литературы и культуры каждой народности”¹¹.

Альтернативою національно-територіальній автономії кадети бачили місце самоуправління. Показовим був той факт, що кадети не захотіли підтримати розгляд у Державній думі питання про українську автономію, яке було внесено українською парламентарною громадою, але до порядку денного так і не було заявлене. Велика промислово-торгівельна та фінансова буржуазія, а також значна частина великих землевласників об’єдналися в „Союзе 17 октября”. Октябристи боронили єдину і неподільну Росію з сильною монархічною владою. Партійні організації (відділення) „октябристів” в Україні нараховували приблизно таку ж кількість членів, як і кадетські – близько 10 тисяч. Серед октябристів було кілька представників старовинних козачих старшинських родів, які вже давно інтегрувались у російське дворянство і свої станові інтереси ставили куди вище національних. Ця обставина, за спостереженням М. Ковалевського, відкидала „що панівну верству нащадків колишньої старшини до реакційного російського табору”¹².

На початку двадцятого століття, російська конституційно-демократична партія, зважаючи на високий культурний рівень і широке коло інтересів своїх членів, була, можливо, найбільше наближеною до розуміння масштабу національної проблеми в Російській імперії. Якщо вона надмірно не переймалася проблемою збереження державної цілісності при встановленні в Росії демократії, то лише через те, що кадети ніколи не сумнівалися, що стрімка хода індустріалізації і модернізації разом з силою величі російської культури, повинні неминуче привести до асиміляції національних меншин. Як висловився один з представників кадетського кола : „мова капіталізму (в цій частині світу) повинна була бути російською”¹³.

Ця самовпевненість в неминучій перемозі російської культури по всій імперії – обов’язковий фактор об’єднання, який збереже цілісність багатонаціональної країни – раптом була розбита вщент подіями лютого-березня 1917 р. Падіння династії Романових на думку кадетів, відбулося ще до того як вищезазначені сили асиміляції, оволоділи неросійськими народами. Ця обставина змусила кадетів, які на початку весни 1917 р. стали біля керма країни, якнайшвидше розробити новий підхід до вирішення проблеми національних меншин.

Як же поставилися конституційні демократи до українського питання в цей критичний момент російської історії? Лютнева революція стала важливим випробуванням для конституційно-демократичної партії. Політичні події вимагали вже не тільки теоретичних розробок вирішення суспільних проблем, а рішучих практичних кроків, спрямованих на їх розв’язання.

Після Лютневої революції кадети взяли активну участь у формуванні органів нової влади. Вони отримали 5 місць у Тимчасовому уряді першого скликання (березень-квітень 1917 р), 3 місця у коаліційному уряді (квітень-липень 1917 р.). Активною була партійна діяльність: організували мітинги, демонстрації, проводили з’їзди, які мали на меті з’ясувати позицію партії до реалій

нового формату. На VII з'їзді (25-28 березня 1917 р.) були внесені зміни до програми конституційно-демократичної партії щодо державного ладу: Росія повинна стати демократичною парламентською республікою. Тимчасовий уряд визнавався єдиною законодавчою і виконавчою владою. Було також підтверджено положення кадетської програми про право націй на „культурне самовизначення”, що було по суті сурогатом територіальної автономії. Визнавалося право національних мов на розвиток і вживання у місцевих державних органах. За російською мовою залишався статус загальнодержавної та міжнаціональної¹⁴.

Вони не намагалися тривіалізувати або спрощувати національне питання, як це робили партії інших правої та лівої частин політичного спектру. З одного боку, на відміну від правих, кадети не розглядали український рух як наслідок іноземної інтриги, навіть, якщо вони іноді і посилялися на цей факт для того, щоб дискредитувати лідерів українського руху.

З другого боку, на відміну від лівих всіх напрямків, включаючи і більшовиків, вони не інтерпретували інтенсифікацію українського політичного руху на зламі століть як емоційну реакцію на короткозору царську політику дискримінацій і репресій. Вони добре розуміли потенційну силу українського національного руху, очоленого інтелігенцією, здатною створити міцний зв'язок з народними масами. Саме ця риса українського проводу турбувала кадетів як перед, так і під час революції. Проте, партія не була єдина у своїх поглядах відносно характеристики етносоціальних і етнополітичних процесів в Україні. Поєднувало їх тільки відношення до питання автономії України у складі Росії. Так, на VIII з'їзді партії (травень 1917 р.) член ЦК Ф. Кокошкін у доповіді „Автономія та національне питання” наголосив, що децентралізація Росії не повинна відбуватися за національною ознакою, оскільки це може призвести до створення держав, у яких будуть порушуватися права національних меншин. Згідно його доповіді децентралізація Росії мала ґрунтуватися на наданні органам самоуправління вищих самоуправних одиниць (губерній або областей) автономних прав у певних сферах господарського і культурного життя, при умові визнання за загальнодержавними законами переважаючої сили над місцевими, і на забезпеченні за державною владою права контролю над місцевим законодавством у формі „veto”. Фактично, вирішення національного питання Ф. Кокошкіним зводилося до розширення місцевого самоврядування, тобто „провінційної автономії”¹⁵.

На основі виступу Ф. Кокошкіна були внесені зміни до § 12, 24, 25 програми кадетів: при збереженні загальнодержавного статусу російської мови у державних установах, армії, флоту передбачалось використання місцевих мов відповідно до національного складу населення, зокрема при здобутті початкової освіти; вищим територіальним самоуправним союзам (губернським або обласним земствам) надавались права провінційної автономії (видання місцевих законів) у певних сферах місцевого господарського, культурного і національно-культурного життя, із гарантуванням для загальнодержавної влади можливості припиняти введення в дію законів, які порушують встановлені загальнодержавною конституцією межі автономії; при прийнятті конституції Російської республіки права місцевої автономії надаються органам самоврядування губерній і відповідних їм територіальних одиниць (нині існуючих областей). Конституція

повинна відкрити закономірний шлях до задоволення побажань місцевого населення щодо об'єднання територіальних одиниць у більші союзи, поділ їх на менші одиниці та зміну їх кордонів¹⁶.

П. Мілюков у своїй доповіді наголосив більш відверто: „Сохранение государственного единства России – это тот предел, которым диктуется крайнее решение партии. Разрушение государства на суверенные независимые единицы представляется совершенно невозможным”¹⁷.

Таким чином, вирішення національного питання звелось партією до розширення місцевого самоврядування, тобто „провінційної автономії”, заперечення політичної автономії. Такі корективи щодо національної проблеми викликали дебати на засіданнях з'їзду.

Дебати по доповіді показали, що більшість підтримала її положення. Зокрема, представник Харківського губкому партії О. Меклецов повідомив, що харківські кадети вважають автономію України передчасною і небажаною¹⁸.

М.М. Могилянський відзначив, що немає жодної української прогресивної партії, котра б у своїй програмі не поставила вимоги національно-територіальної автономії, і якщо кадети у свою програму цієї вимоги не внесуть, українці не будуть їх підтримувати. Він запропонував внести в § 25 програми вказівку на автономію України в такому значенні, в якому цей параграф вказував на автономію Польщі¹⁹.

Представник Київського обласного комітету П. Бутенко застеріг стосовно виступу Ф. Кокошкіна, що „будинок побудований красиво, але на його фронтоні напис: той, хто бажає національного розвитку, заходячи в цей дім, залиш надію назавжди”²⁰. На його думку, якби юрист виголосив свій виступ у Києві, його б сприйняли б як великоросійського націоналіста.

Представник з Полтави Я.К. Імшенецький підкреслив, що, незважаючи на велике національне піднесення, український народ завжди заявляє, що ні про яке відокремлення від Росії не може бути й мови. З цим усвідомленням народної спільності треба рахуватися, цінувати його, і з цією метою треба вказати українському народові шлях до здійснення його національних вимог. За його спостереженнями, гасло „автономія України” незрозуміле для широких верств населення, але вони інстинктивно відчують, що в них є якісь ширші національні вимоги, і вже не миряться лише з дозволом читати книги українською мовою. Небезпека роз'єднання і розпаду держави стосовно України нереальна, бо не можна розділити територію України та Росії таким чином, щоб в Україні не залишилось багато росіян, і навпаки. При спільному проживанні народів неможливо спорудити і культурну стіну між ними²¹.

Цей з'їзд партії П. Мілюков за значенням прирівнював до організаційних з'їздів 1905 р. і 1906 р., оскільки вони визначили ставлення кадетів до поворотних історичних моментів²². У нових історичних умовах позиція партії повинна базуватись на принципах єдності влади, ліквідації двовладдя і спроб різних організацій конкурувати із законним і визнаним країною урядом, сили влади і права застосовувати цю силу, ведення війни до переможного кінця і підписання мирного договору. Лідер кадетів зазначив, що партія буде докладати всіх зусиль, щоб попередити шкідливі центробіжні тенденції, які з'явилися в умовах розрухи. Кадети визнають вимогу створення місцевих самостійних органів і

передбачають введення автономії з правом законодавства з деяких питань. Однак вони проти негайного створення національних територій з тими розширеними правами державної автономії, на яких наполягали різні народи²³.

Але зміна політичної ситуації влітку 1917 р., як у самій Росії, так і в країні призвела до корегування позиції з національного питання українських кадетів. На початку липня 1917 р. у Києві відбувся обласний з'їзд партії, який визнав право українського народу на самовизначення й широку автономію²⁴.

Наскільки ж ефективною при всій своїй привабливості, науково-теоретичній бездоганності і демократичності виявилася державна національна політика та позиція з цього приводу українських та російських політичних лідерів? Треба визнати, що позитивні відповіді віднаходяться здебільшого у психологічно-ідейних площинах. Українство в особі своєї еліти поставало перед усім світом як втілення цивілізаційного пориву до всесвітньої справедливості і гармонії. Однак, цього виявилось недостатньо, щоб переломити настрої росіян на користь української революції, домагатись, щоб всі вони підтримували її, або хоч з розумінням та співчуттям ставилися до її інтересів та ідеалів.

З початком березневих подій російські політики і не підозрювали, як вказував П. Мілюков, що за обережно і завбачливо сформульованими і вміло представленими вимогами широкої національно-територіальної автономії України стояв ніхто інший, як М. Грушевський. Саме він, цитуючи російського політика, „набув досвіду в національному русі в Галичині, на Австро-слов'янській землі, і в даний момент проводив гнучку тактику, яку він використовував у боротьбі проти Відня, тепер вже проти Петроградського централізму”²⁵. Так само і кадет барон Б. Нольде оцінював М. Грушевського як „старого європейського політичного борця, вихованого в школі тонких політичних формул і складної політичної боротьби”²⁶, що височів над політичними дилетантами, які стали при владі після падіння старого режиму як у Києві, так і Петрограді. Отже, політики з кадетської партії, що очолювали Тимчасовий уряд з березня до липня 1917 р. визнавали, що в особі М. Грушевського вони мали рівню, якщо не по-стать вищого рангу.

Той факт, що П. Мілюков і М. Грушевський – провідні постаті в Петрограді і Києві навесні 1917 р. – були у чомусь схожі з огляду на їхню академічну підготовку і життєвий досвід, - безперечно полегшував притаманну їм як дослідникам-історикам, здатність, розшифровувати політичні стратегії один одного і приховану далекосяжну мету. Обидва були людьми однієї генерації, вченими-ерудитами, надзвичайно кваліфікованими політиками, обидва знаходились під впливом позитивізму, але на відміну від багатьох їх сучасників були глибоко заінтригованими і зачарованими русійною силою ідей та культури. Вони обидва поділяли віру історика дев'ятнадцятого століття в об'єктивне знання минулого нації, були переконані, що це знання як основа національної свідомості сприятиме консолідації нації.

Від початку революції П. Мілюков ніколи не сумнівався, що головна течія українського руху, очолена М. Грушевським і В. Винниченком не мала ніяких стосунків з німецько-австрійськими інтригами. Він розумів, що українські політики, реалізуючи свою національну мету, прагнули покладатись на підтримку народних мас. Досягнуті в цьому напрямі успіхи навесні 1917 р., зробили

український рух надзвичайно небезпечним в очах Тимчасового уряду, який перебрав на себе роль гаранта державних інтересів Росії.

Перший контакт між Тимчасовим урядом і українцями відбувся через два тижні після падіння монархії, коли делегація українців Петрограда відвідала голову уряду - князя Ю. Львова²⁷. Відносна поміркованість вимог делегації, зосереджених переважно на задоволенні культурних потреб²⁸, не викликала особливих заперечень російського прем'єр-міністра, тому що це відповідало позиції Тимчасового уряду в національному питанні. Однак, більш досвідчені міністри – представники кадетської партії знали, що суттєві вимоги, які дійсно матимуть принципове значення надійдуть безпосередньо з Києва.

Природа і характер цих вимог були яскраво окреслені у статті М. Грушевського „Велика хвиля”, яка була написана незабаром після повернення його до Києва і опублікована у „Новій Раді” 25 березня 1917 р. У своїй чітко сформульованій позиції щодо нових відносин між Україною і Росією, М. Грушевський сміливо наголошував, що настала нова ера у відносинах між центральним урядом і національностями колишньої імперії. На думку голови щойноутвореної Української Центральної Ради, зміна відносин виникла не тільки через розширення громадських прав і свобод здобутих населенням бувшої Російської імперії. З падінням Романових, зазначав М. Грушевський, зв'язки України з Росією формально були роз'єднані і українське питання формально перестало існувати. Через це, підкреслював він: „нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягувати старі українські петиції й подавати їх наново правительству як наші домагання в данім моменті... Те, чого ми добивалися п'ять, чотири, три, навіть рік тому ... ніяк не може вважатися задоволенням українських потреб, „розв'язанням українського питання” для даного моменту. Се треба з усею рішучістю сказати ... Потреби і домагання України розгортуються в усій широті. Найбільше нещастя всій хвилі і для правительства, і для провідників громадянства – се не поспіти за скорим розгортанням домагань моменту”²⁹.

Однак, як політик, М. Грушевський розумів, що реальне положення України набагато складніше. Для того, щоб не лякати росіян в Петрограді і в Києві і, щоб не бентежити надзвичайно впливову українську соціалістичну інтелігенцію, виховану в дусі інтернаціоналізму і тому оптимістично переконану, що „федерація є вищою формою міжнародної взаємодії, на відміну від незалежних держав”, М. Грушевський, непохитно наголошуючи на суверенітеті українського народу, передбачливо визнавав у всіх своїх програмних заявах ідею федерації, демонстрував бачення нової державної системи, заснованої на принципі рівності, державної системи, яка згодом повинна стати частиною пан-європейської федерації вільних націй³⁰.

Зміна принципів побудови відносин між Росією і колишніми імперськими володіннями, чітко і ясно викладена у статті М. Грушевського, не могла не викликати роздратування Тимчасового уряду, який відмовлявся ці принципи визнавати. Він перейшов до тактики затримування і відкладення важливих рішень стосовно національного питання до скликання Всеросійських Установчих Зборів.

Насправді керівництво Тимчасового уряду розраховувало не так на ймовірну більшість росіян в Установчих Зборах (правда, відданість цієї більшості

ставала все сумнівнішою з поглибленням революції), як на швидке закінчення війни, на триумфальну перемогу Антанти, що забезпечило б Петроград силою, необхідною для відновлення впливу в державі, яка знаходилась в процесі дезінтеграції. У атмосфері росту національних рухів, які активізувалися світовим конфліктом, лідери Тимчасового уряду непохитно вірили в перспективу розвитку Росії в альянсі з Великобританією і Францією.

В той час, як М. Грушевський прикрився ідеєю федерації як щитом, щоб приховати кроки, які українське керівництво робило у напрямку здобуття суверенітету, Тимчасовий уряд досить вдало використовував ідею скликання Установчих Зборів, як інструмент збереження єдності імперії. Ні кадети в Тимчасовому уряді, ні голова УЦР не довіряли один одному. М. Грушевський як політик знав, що російський уряд, очолений лібералами або соціалістами, не погодиться на федерацію засновану на принципі рівності. Російська ліберальна інтелігенція, з іншого боку, зрозуміла, що мета М. Грушевського, незважаючи на його постійні заяви про федерацію, була не менше ніж територіальне відокремлення України від Росії, бо лише на непохитних засадах рівності могло початись будівництво федерації. Навіть рішення Центральної Ради про скликання Національного Конгресу у Києві для обговорення засад майбутньої федерації було сприйняте політиками в Петрограді, як маневр М. Грушевського, спрямований на посилення української позиції у стосунках з центром. Ці зусилля, з одного боку, могли примирити національні меншини України, включаючи впливову групу росіян в Києві, а з іншого боку, при прямих контактах і співпраці з лідерами неросійських народів імперії, могли б суттєво посилити позицію УЦР у боротьбі з центром.

Перша безпосередня зустріч між представниками Ради і Тимчасового уряду відбулася у травні 1917 р. саме після урядової кризи, що закінчилася створенням першого коаліційного складу уряду, в якому вже не було П. Мілюкова. Ця обставина могла сприяти позиції українців. І дійсно вони не отримали відвертої відмови на своє прохання висловитись позитивно щодо національно-територіальної автономії, вимоги Ради були передані на розгляд юристів експертів, яких очолював відомий фахівець міжнародного права Б. Нольде³¹. Це був прояв тактики гальмування, яку часто використовували політики Петрограду. Затягування розгляду цієї вимоги було лише частиною добре спланованої гри, фінал якої міг бути легко передбачений: питання автономії України та інших національностей, як оголосила комісія Б. Нольде, могло бути вирішено лише майбутніми Установчими Зборами³². Намагаючись ствердитись після недавньої кризи, Тимчасовий уряд поставив під сумнів легітимність Ради виступати від імені українського народу, а новий військовий міністр, О. Керенський, заборонив скликання другого Всеукраїнського військового з'їзду, запланованого на червень 1917 р.

Проте в цілому визнання автономії України йшло врозріз з ідеологією партії кадетів. Рішення цього питання блокувалось ними на рівні загальноросійського уряду і було перенесене до скликання Установчих зборів. Зміна принципів побудови відносин між Росією і колишніми імперськими володіннями, чітко ясно проаналізована і обґрунтована М. Грушевським, не могла не викликати роздратування Тимчасового уряду, який відмовився ці принципи визнавати

Уряд перейшов до тактики затримування і відкладення важливих рішень стосовно національного питання до скликання Всеросійських Установчих зборів.

Молоді, політично недосвідчені, лідери українських соціалістичних партій, що домінували в Центральній Раді і Генеральному секретаріаті, могли справді вірити, що угода з Тимчасовим урядом, щодо федерації буде можливою і, В. Винниченко - голова української делегації в Петрограді - безперечно, щиро вів переговори для досягнення компромісу як з представниками Петроградської ради, так і з членами Тимчасового уряду. Голова Центральної Ради М. Грушевський, не мав особливих ілюзій щодо поведінки та рішення Тимчасового уряду. Неприйняття Петроградом українських вимог не було для нього несподіванкою. Ця відмова давала Центральній Раді можливість виправдати практичні кроки, які вона мала, як він вважав, далі зробити у напрямі до незалежності.

На негативне ставлення уряду до своїх вимог та заборону другого Всеукраїнського військового з'їзду УЦР відповіла рішучим наміром до проголошення автономії України у своєму Першому Універсалі. Вищезгадана юридична Комісія Тимчасового уряду назвала цей документ „актом відкритого повстання, що наражає на небезпеку державну єдність Росії”³³, а партійний друкований орган кадетів газета „Речь” інтерпретувала цю декларацію як фактичне відокремлення України від Росії. Проголошення I Універсалу розцінювалось як „виконання ще однієї ланки німецького плану розкладу Росії, прямий злочин проти закону, який вимагає проти себе негайного застосування суворих законних покарань”³⁴.

На засіданні ЦК кадетів 2 липня обговорювалось ставлення партії до українського питання. Нарада відбувалась за участю представників від українських комітетів, зокрема Київського. Беручи до уваги побажання населення України, промовці вказували, що автономія може бути проголошена після скликання Установчих Зборів. У зв'язку з невизначеними територіальними кордонами області і межами самої автономії кадети вважали передчасним прийняття загального принципу, бо „він може створити прецедент для інших народів Росії і таким чином розпочати визнання принципу розчленування”³⁵.

На засіданні була прийнята резолюція такого змісту: „1) для розвитку програми партії прийняти принцип обласної автономії України; 2) створити комісію при Центральному Комітеті для розробки із внесенням в Установчі Збори законопроекту обласної автономії із збереженням державної єдності Росії і при суворому забезпеченні загальнодержавних інтересів”³⁶.

Вихід міністрів-кадетів із Тимчасового уряду в зв'язку з українським питанням викликав залишення лав партії деякими кадетами-українофілами, звів стіну непорозуміння між ЦК і Київським комітетом партії народної свободи. Липнева криза підірвала авторитет партії кадетів у масштабах усєї країни і послабила її позиції в самій Україні. Політична криза липня 1917 р. стала кризою ідеології кадетської партії.

Ініціатор київських переговорів І. Церетелі пояснював виникнення кризи тим, що керівники кадетської партії перейшли на позиції великодержавного шовінізму та російського націоналізму. Висунувши гасло боротьби з автономістськими прагненнями народів Росії, „вони сподівалися пробудити націоналістичні інстинкти в російських народних масах і знайти серед цих останніх в

царині національного питання більше співчуття, ніж у питаннях соціального законодавства чи аграрних законів, де їх класова позиція відштовхувала від них широкі трудящі верстви російського народу”³⁷.

Великою резонансною подією стало проголошення Першого Універсалу. Центральна Рада отримала не тільки підтримку від різних українських конгресів і маніфестацій, які відбувались у Києві і інших містах по всій Україні, але і від Всеросійського з’їзду робітничих і солдатських депутатів у Петрограді³⁸. Цей факт не могли не враховувати досвідчені політики. Саме це змусило Тимчасовий уряд відправити до Києва офіційну делегацію для переговорів з УЦР наприкінці червня. Тим часом позиції кадетів у російській столиці значно ослабли не лише з відставкою П. Мілюкова, але і у зв’язку із зростаючою силою Петроградської ради.

До того ж, активний учасник подій, міністр і один з лідерів партії меншовиків І. Церетелі засвідчив, що „кадетські міністри не наважувалися заперечувати проти відправлення делегації, бо громадська думка була надзвичайно стурбована зростаючим конфліктом у прифронтовій зоні з тридцятимільйонним українським населенням. Але кадетські міністри висловлювалися проти будь-яких суттєвих поступок Раді, підкреслюючи, що Рада є нелегітимною організацією, яка не отримала санкції регулярного народного голосування. Ми їм відповідали, що посилення на відсутність народного голосування мала сенс до того часу, поки ставлення українського населення до Ради і до її вимог було невиясненим. Але однак підтримка Ради українським народом зобов’язувала уряд рахуватися з нею як з виразницею волі українського населення. Більшість в уряді поділяло цю точку зору”³⁹.

Отже, думка загалу, а також тактика більшовиків спрямована на підрич центральної влади, безперечно зіграли важливу роль у рішенні Тимчасового уряду порозумітися з українцями.

У цьому контексті лише мимохідь звернемося до добре відомого факту, що засвідчений у великій кількості літератури про російську і українську революції, а саме, що угода укладена в Києві між делегацією Тимчасового уряду і українцями – угода, яка визнала національно-територіальну автономію України, спричинила нову урядову кризу в Петрограді і вихід міністрів-кадетів у відставку. На думку кадетів, в Київ взагалі не потрібно було посилати урядову делегацію, а лише неофіційну, або застосувати проти Ради збройну силу⁴⁰.

Кадети засудили угоду з українцями, вказуючи, що вона була укладена незрілими, недосвідченими, „революційними ентузіастами” Тимчасового уряду: молодим міністром іноземних справ М. Терещенком, міністром пошт і телеграфів, меншовиком І. Церетелі, міністром військових справ, трудовиком за партійною ознакою О. Керенським. На думку барона Б. Нольде, російські представники виявилися невідповідними, щоб мати справу з витонченими політичними маневрами М. Грушевського⁴¹.

Наступні намагання Тимчасового уряду в липні і серпні зменшити межу автономії України та урізати повноваження Генерального секретаріату, суттєво не змінили напрямку діяльності Ради. Як вказував В. Винниченко у „Відродженні нації”, ці зусилля лише посилили активність українських діячів в тих губерніях, які Петроград вирішив вилучити з під юрисдикції Генерального се-

кретаріату⁴². На думку лідерів Центральної Ради, важливим був той факт, що російський уряд визнав національний принцип головним у адміністративно-му поділі держави. Це визнання дійсно допомогло залагодити відносини між Радою і національними меншинами і, головне з російською, забезпечити подальше співробітництво між ними у закладанні підвалин української державності⁴³.

Стосунки між Києвом і Петроградом не покращилися з виходом кадетів з Тимчасового Уряду. Це могло бути передбаченням, того, що розуміння О. Керенським національного питання відзеркалювало спрощений підхід до цієї проблеми російських соціалістів. Нерозуміння цього делікатного питання виявилися у виступі прем'єра на відкритті Державної наради в Москві в кінці серпня. У своїй промові він відніс небажання до співпраці з боку національних меншин на рахунок „підозрілості і ненависті до старого режиму”, які збереглися у ставленні до нового уряду, і саме тому, образи українців прем'єр-міністр хотів видати лише за наслідок звичайного „непорозуміння”. Але російський прем'єр сам же і вплинув на загострення цих „непорозумінь”, нетактовно натякнувши на іноземні фонди, які начебто використовували українці. Згадка про це підняла величезну хвилю обурення у Києві.

В процесі загострення відносин між Києвом і Петроградом дозволяло Центральній Раді скріпити свою позицію заявою про скликання в недалекому майбутньому у Києві з'їзду народів. Жорстка опозиція як з боку національних меншин в Україні, так і з боку петроградської влади щодо скликання Установчих Зборів, цілком виправдала обережність М. Грушевського на початкових стадіях революції. Представники кадетів у Центральній Раді гнівно засудили скликання Українських Установчих Зборів як безпосереднє прагнення українцями незалежності і вийшли із складу УЦР⁴⁴. Тимчасовий уряд заяву про скликання Українських Установчих Зборів розцінив як загрозу безпеці державної єдності Росії⁴⁵, відреагував на це призначенням судового розслідування.

Соціалісти в Петрограді лише тепер усвідомили, що їхні політично більш досвідчені колеги з ліберального табору знали ще в березні 1917 р., що курс Української Центральної Ради, керованої М. Грушевським, неминуче вів до незалежності. Поспішні заходи, вжиті Петроградом в кінці жовтня, наприклад, призначення київським комісаром меншовика К. Василенка або офіційний виклик В. Винниченка до Петрограду, вказували на те, що тепер центральна влада була готова застосувати силу, що кадети радили зробити ще весною. Гучний конфлікт між Генеральним секретаріатом і російською владою не розгорівся лише тому, що Тимчасовий уряд був повалений більшовицькою силою.

На основі цього огляду у стосунках Тимчасового уряду і Української Центральної Ради, можна виділити два періоди: перший, між березнем і початком липня 1917 р., коли Петроградський уряд був в руках російських лібералів, і другий – останні чотири місяці перед приходом більшовиків, протягом яких при владі були соціалісти. Головною метою уряду в обидва ці періоди, хоч і з незначними відмінностями, було збереження державної і територіальної єдності Росії. Добре обізнані з історією російські ліберали, слідкуючи за розвитком політичних подій, чого дійсно бракувало соціалістам, знали, що з падінням царської династії непорушність територіальної єдності держави можна було

зберегти лише не допустивши визнання національно-територіальної автономії неросійських народів. Але, щоб не загострювати напружених стосунків з національними політичними силами, вони були готові, на відміну від власної позиції перед революцією, формально визнати автономію, але лише при умові, що ніяких реальних заходів для її встановлення до скликання Всеросійських Установчих Зборів не буде вжито.

Для О. Керенського і членів його кабінету націоналізм не був пріоритетною проблемою. Вибух національних почуттів в ході революції, вони розглядали як спонтанну емоційну реакцію на вивільнення з-під влади царизму, яка затихне як тільки національні меншини звикнуть довіряти демократичній Росії. І те, що єдність „уявної спільноти” трудящих мас неминуче стане сильнішою, ніж застаріла прихильність до національних традицій, сприймалося ними без жодних сумнівів. Навіть менш наївні лідери більшовиків були непохитно в цьому переконані. Так, наприклад, протягом польсько-російської війни у 1920 р., Ленін дивувався, що польські селяни і робітники не допомагали червоній армії, а захищали своїх польських землевласників, полонили і вбивали російських вояків, які прийшли, щоб „визволити” їх. Таким чином, в ході революції соціалісти не передбачали ніякої небезпеки для державної єдності Росії у визнанні автономії для національних меншин. Вони були твердо переконані, що це має бути лише другорядне супутне явище на шляху до соціалізму.

Те, що деякі національні меншини можуть забажати власної незалежної держави, було для них абсолютно незрозумілим, і тому будь-який вираз такого бажання вони розглядали як підступну інтригу ворогів: це пояснювало їхню готовність застосувати збройну силу кожного разу, коли з'являлися такі нахили. Такий спрощений, виключно теоретичний підхід до національного питання перешкоджав їм зрозуміти проблеми, що постали перед центральною владою. Можливо, що, більше ніж ідеологія, затьмарювала вірне сприйняття реальності О. Керенським і російськими соціалістами їхня прихована, чи, навіть, неусвідомлювана гордість своїм російством. Своєю належністю до російської нації кадети продовжували вперто дотримуватись принципу територіальної єдності Росії і після падіння Тимчасового уряду, коли вони тісно почали співробітничати з головними центрами білого руху. Своєю позицією у цьому питанні вони вплинули на негативне ставлення білої Росії до федералізму, чим сприяли успіху більшовиків на периферіях.

Таким чином, цей успіх і наступні роки радянського централізму, що привели до русифікації значної частини неросіян, створили принцип уніфікації, який не зник, навіть, після падіння радянського режиму. Так, щонайменше, одне з прагнень кадетів – зберегти домінуючі позиції російської культури, як з'єднуючої сили імперії, було реалізоване.

Взасмовідносини між центром - Петроградом - і так званими „національними районами” не могли не загостритися внаслідок рішень щодо права на автономний устрій та інші права національностей, ухвалених з'їздом кадетів⁴⁶. Адже, займаючи провідні місця в органах влади, свої програмні принципи кадети ставили в основу державної управлінської політики. Це простежувалось і у ставленні кадетів до політизації суспільного життя на Україні, до процесу формування українських органів влади.

27 липня 1917 р. на засіданні ЦК було прийняте рішення про створення спеціальної комісії з українського питання. До її складу мали входити члени ЦК і представники губернських комітетів партії (по 2 з кожного комітету) таких губерній: Київської, Волинської, Подільської, Бессарабської, Херсонської, Таврійської, Полтавської, Чернігівської, Харківської, Катеринославської і від Кубанської області. Щодо участі представників партії в Центральній Раді, вирішено визнати можливою участь депутатів від партійних організацій від тих губерній, комітети яких вважають необхідною таку участь, насамперед Київського обласного комітету, але роботу членів партії в Генеральному секретаріаті було визнано неможливою.

Таким чином, події Лютневої революції, повалення самодержавства змусили конституційно-демократичну партію ввести корективи до своєї програми і, зокрема, змінити пункти, що стосувались національного питання. Однак, зміни не містили вимог автономного устрою України, як на те сподівались кадети-українофіли, враховуючи піднесення національно-визвольного руху, який вже висував гасло політичної автономії. У березні 1917 р. кадети визнали достатнім надання органам місцевого самоврядування права „провінційної” автономії, тобто можливості подання спільних клопотань з питань їх компетенції до центральних установ та видання нормативних актів у сферах господарської та культурної діяльності. Факт утворення Центральної Ради, проголошення I Універсалу негативно оцінювалися кадетами як події передчасні, незаконні, небезпечні для цілісності Росії.

Характерна для лібералів риторика про рівність прав націй на культурно-національне самовизначення була замінена закликами про збереження єдності і неподільності Росії, що було притаманне до Лютневої революції насамперед російським партіям націоналістичного спрямування. Вагомість України для збереження цілісності Росії підтвердила липнева урядова криза, причиною якої став вихід із коаліції міністрів-кадетів, котрі не погодилися з принципом автономії для України.

Ставлення партії до українського питання протягом березня-липня 1917 р. засвідчило декларативність усіх попередніх національних вимог кадетів. Український рух розглядався конституційно-демократичною партією як реальний чинник розпаду Росії, небезпечний каталізатор загострення внутрішніх протиріч у державі.

Окремо слід зупинитися на діяльності російських націоналістичних організаціях. Найпотужнішу інтервенцію на українські землі на початку XX ст. здійснили праві консервативні російські сили, які ставили собі за мету охоронну самодержавства та експансію російського націоналізму. Вони користувались підтримкою уряду. Міністр внутрішніх справ Росії (1902 – 1904 рр.) В. Плеве, поборник політики русифікації російських окраїн, був одним з ініціаторів розгортання російського чорносотенного руху. Організаційним центром чорносотенства ще в період революції 1905 – 1907 рр. став „Союз русского народа”, створений у листопаді 1905 р. Його ідеологія будувалась на тезах про єдність і неподільність Російської імперії, єднання царя і народу, на запереченні національних автономій та відвертому антисемітизмі. Великі організації союзу виникли в Катеринославі, Києві, Одесі, Харкові. В Україні „Союз русского

народа” об’єднав у своїх лавах 190 тисяч членів, що складало майже половину його складу. Поряд з союзом в Україні утворились і діяли різноманітні російські монархічні і водночас націоналістичні організації, серед завдань яких обов’язковою була присутня боротьба з українським рухом, їхнім друкованим органом стала газета „Киевлянин”, яку редагував Д. Піхно. До таких організацій належали „Партия правого порядка”, „Русское братство”, „Русская монархическая партия”, „Киевское русское собрание”. Всі вони мали ідеологію, аналогічну „Союзу русского народа”, а тому через якийсь час опинились у його лавах.

Революція 1917 р. значно змінила політичну карту не тільки Російської імперії, а і України. Започатковані ще зразу ж після революції 1905-1907 рр., напередодні 1917 року починають активну діяльність в Україні „Союз русского народа”, „Союз Михаила Архангела”, „Всероссийский национальный союз”.

З утвердженням нової влади в політичному житті України, з посиленням її проросійського внутрішньополітичного курсу, у Києві починають активізувати свою діяльність російські націоналістичні організації: „Демократический союз русской культуры”, товариство „Русь”, „Руссий народный союз имени Михаила Архангела”.

Одним з ідейних та організаційних центрів російського націоналізму з початку століття став Київ. Тут активно працював клуб російських націоналістів. Статут клубу був ідейно близький до програми Всеросійського національного союзу. Насамперед йшлося про поширення в суспільстві ідей „русского национального самосознания”, об’єднання людей, які стоять на платформі „національно русской государственности”. В статуті було задекларовано кілька основних принципів: „русскому народу” як творцю держави надавалось державне право по відношенню до інших народів. Росія могла бути лише унітарною країною без жодних автономій, а Південно-Західний край (тобто Україна) визнавався споконвічно російським. В статуті також проголошувалась єдність російського народу, відповідно не визнавалось ніякого українського народу, а лише „южнорусская ветвь единого русского народа”. Український рух водночас визнавався не тільки безпідставним, але і небезпечним⁴⁷.

Половину членів клубу складала інтелігенція (лікарі, адвокати, службовці, інженери). Значну частину членів склали домовласники. Аналогічні київському клубу виникли в Подільській та Харківській губерніях. Загалом в Україні на той час нараховувалося біля сотні самодіяльних великоросійських шовіністичних організацій.

Спільним для них було, по-перше – бажання зберегти Російську імперію в існуючих на той час кордонах; по-друге – об’єднати всіх росіян, які проживають на окраїнах імперії. Методи досягнення цих цілей були від найрадикальніших („Союз русского народа”) до більш виважених (товариство „Русь”).

За територіальною ознакою всі російські націоналістичні організації поділялись на регіональні та загальноросійські. До першої групи належали організації суто українські, керівні органи яких знаходилися на території України. Особливо широко був представлений в Україні „Союз русского народа”. Його осередки були організовані у Києві, Харкові, Чернігові, Севастополі, Ніжині, Олександрівську, Павлограді, Одесі, Катеринославі, Житомирі.

Досить неоднорідною була соціальна база цих організацій. До їх складу входили представники великої та дрібної буржуазії, дворянства, духівництва, військових, інтелігенції. Чимало було серед монархічних організацій робітників і селян. Найчастіше робітники вступали до організації „Союз російських робітників”. Це була дуже відома організація, яка мала свої відділи в багатьох містах України. Тільки у Києві вона нараховувала близько трьох тисяч робітників. У Слов’янську – біля двох тисяч.

Слід підкреслити, що первопричиною вступу до російських націоналістичних організацій була не політична чи національна позиція їх членів, а суто соціально-економічна. Кожна з перерахованих верств населення, вступаючи до подібних організацій, намагалась, таким чином захистити свої права. Дворянство хотіло повернути втрачені привілеї, буржуазія прагнула розширити свої політичні права, розраховуючи також і на інші економічні поступки з боку держави і, нарешті, робітники, в умовах існуючого безробіття, вимагали постійну роботу і стабільну заробітну плату.

Таким чином, можна констатувати, що у 1917 р. петроградська влада намагалась зберегти і відновити свої позиції за рахунок використання національного фактору, перетворення Росії з багатонаціональної імперії в державу росіян (руських). З цією метою до активної діяльності були покликані праві та націоналістичні сили, яким відводилась особлива роль в регіонах із змішаним складом населення, в тому числі і в Україні.

Ситуація в Україні була спрямована на активну асиміляцію українського населення політикою поновлення заборон на легальне користування українським друкованим словом та мовою в системі освіти, активним нав’язуванням ідей про триєдиність великоруської нації та відвертою, відкритою боротьбою з українським рухом через звинувачення його в сепаратизмі.

Така прихильність до ідей російського націоналізму з боку російської етнічної групи, зрусифікованої частини населення, а також частини українців була не випадковою. Український національний рух в цей час знаходився у полоні соціалістичних ідей. Разом з вимогами автономії для України, надання рівних прав і можливостей представникам національних меншин, українські національні партії у своїх програмах ставили питання і про розподіл землі, скасування приватної власності, націоналізацію промисловості тощо. Ці заходи намагались здійснити в найкоротший строк, не виключаючи і застосування сили. Такий радикалізм, підтриманий російськими політичними партіями, відштовхував певні верстви населення особливо росіян від українського національного руху.

Українська Центральна Рада проіснувала лише на декілька місяців довше ніж Тимчасовий уряд, але основи державності, які вона встигла закласти, виявилися такими стійкими, що пережили війни, вторгнення, окупації і сімдесят років радянського режиму. Повторну появу української держави неможливо уявити без конструктивної роботи Центральної Ради. Отже, і тепер її досягнення у державному будівництві виглядають незаперечним успіхом. Цінність історії, на відміну від споріднених соціологічних дисциплін, полягає в тому, що вона може оцінити успіх з перспективи на століття, і відрізнити з більшою точністю істинне досягнення від Піррової перемоги. Як і Центральна Рада, так і Тимчасовий уряд, хоча і частково, але мали успіх у досягненні своєї мети.

- ¹ Політична історія України ХХ ст. В 6-ти т. – Т. 1. – К., 2002. – С. 97.
- ² Короткі підсумки перепису населення України.- Харків, 1928.- С.2.
- ³ Там само.
- ⁴ Дорошенко Д. Історія України. 1917-1921.- Т.І.- Доба Центральної ради. –Ужгород. 1932. – Нью-Йорк, 1954.- С.271.
- ⁵ Див. Грушевський М. На порозі нової України: гадки і мрії.-К., 1994.- С.41.
- ⁶ Див.: Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К, 1991. – С. 30; Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції: У 3 ч. Репринтне відтворення видання 1920 р. – К., 1990. – Ч. 1. – С. 295; Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923: У 2 т. – Т. 1: Доба Центральної Ради...- С.61-63; 74-75.
- ⁷ Харченко Т. До питання про участь представників національних меншин в органах міського самоврядування в 1917-1918 роках // Наукові записки ІПіЕНД.- Вип.8.- К., 1999.-С.48.
- ⁸ ЦДАВО України.- Ф.1216.- Оп.1.- Спр.6.- Арк.71-71 зв.
- ⁹ Див.:Терещенко Ю.І. Політична боротьба на виборах до міських Дум України в період підготовки Жовтневої революції.-К., 1974.- С. 90-117.
- ¹⁰ Мельник О. Тактика українських партій виборчих кампаніях 1917-1918 рр. // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття.- К., 2007.- С.150.
- ¹¹ Программы политических партий России. Конец XIX – начало XX в. – М., 1995.- С. 328.
- ¹² Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, спогади, рефлексії. – Інсбрук 1960. – С. 17.
- ¹³ Вестник партии народной свободы.-1917.-31 августа.
- ¹⁴ Див.: Якупов М.Н. Кадети та національно-визвольний рух в Україні у 1917 р. // Українська державність: історія і сучасність.- К., 1993.- С.186.
- ¹⁵ Съезды и конференции конституционно-демократической партии.- Т.3.- Кн.1.- 1919-1917 гг.- М., 2000.- С.564-569.
- ¹⁶ Там само. – С. 660, 662.
- ¹⁷ Революция и национальный вопрос.- Т.3.- М.- 1930.- С.79.
- ¹⁸ Речь.- 1917.- 6 июня.
- ¹⁹ VIII съезд партии Народной Свободы // Вестник партии народной свободы. 1917. - № 14-16. - С.12.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само. - С.11.
- ²² Милюков П. Итоги VIII съезда партии Народной Свободы // Вестник партии народной свободы. - 1917. - № 2. - С.1.
- ²³ Там само. - С. 3.
- ²⁴ Речь.- 1917.- 26 июля.
- ²⁵ Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни // Проблеми вивчення історії української революції.- К., 2002.- С.15-16.
- ²⁶ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1921 рр. Т.1.- К.-Відень, 1921.- С.97.
- ²⁷ Див.: Затока О.Б. До питання про характер взаємин Центральної Ради та Тимчасового уряду в 1917 р. // Центральна Рада на тлі української революції.-К., 1996.- С.44-52
Кудлай О.Б. Переговори Центральної Ради і представників тимчасового уряду (28-3 червня 1917 р.) // Український історичний журнал.- К., 1999.- №6.- С.43-54.

- ²⁸ Див.: Лотоцький О. Сторінки минулого.- Ч.3.- Варшава, 1934.- С.339-344.
- ²⁹ Грушевський М. Велика хвиля.- Нова Рада.- 1917.- 25 березня.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Див.: Из истории национальной политики Временного правительства // Красный архив.-Т.ХХХ.- М., 1928.- С.49-55.
- ³² Манилов В. 1917 год на Киевщине: Хроника событий.- К., 1928.- С.99.
- ³³ Из истории национальной политики Временного Правительства // Красный архив.-Т.ХХХ.-С.55.
- ³⁴ Речь.- 1917.- 14 июня.
- ³⁵ Протоколы Центрального Комитета и заграничных групп конституционно-демократической партии. - В 6-ти т. - Т. 3. 1915-1920. - М., 1998. - С. 380.
- ³⁶ Там само. - С. 381.
- ³⁷ Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі:Українські проекти в Російській імперії.- К., 2004.- С.442.
- ³⁸ Дорошенко Д. Вказана праця.- С.110.
- ³⁹ Церетели И. Воспоминания о Февральской революции. В 2-х т.-Т.2.- Париж, 1963.- С.133.
- ⁴⁰ Там само.- С.110.
- ⁴¹ Христюк П. Вказана праця.- С.97.
- ⁴² Винниченко В. Відродження нації.- К.,- Відень.- Т.ІІ.- С.48-49.
- ⁴³ Дорошенко Д. Вказана праця.- С.139.
- ⁴⁴ Див.: Манилов В. Вказана праця.- С.287-288; Дорошенко Д. Вказана праця.- С.255-256.
- ⁴⁵ Манилов В. Вказана праця.- С.298.
- ⁴⁶ Див.: Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки. - К., 2003. - С. 93.
- ⁴⁷ Устав клуба русских националистов в Киеве.- К., 1908.- С.1-2.